

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 49
(18782)

2016 чылдың
май 5
четверг

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

Электроннуг почта:

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Май 1 — Тывада

ТАЙБЫҢ БОЛГАШ ЭП-НАЙЫРАЛДЫГ ЧУРТТААР БИС

• Репортаж •

астың болгаш Күш-ажылдың
рлалыңга тураскааткан "Тайбың
аш эп-найыралдыг чурттаар бис"
байырлыг чыскаал. Май 1. Арат
Эртенгиниң 11 шак.
айырлал хүнүнде эртежик-ле
айың чурттаачы чону идепкей-
биле чыгып тур. Кызыл хоорайның
үлүг хамаатылары, күш-ажылдың
уннары, Маадыр-иелер, Ада-
туң Улуг дайынының хоочунна-
В.И. Ленинниң тураскаалының
нда хүндүлүг олуттарже чалап-
Аяс агаар-бойдус таарымчалыг
ал кирип, байырлыг чыскаалды
икпейн манаан чоннуң хей-аьдын
рүп, өөрүшкүзүн улам киискиткен.
айырлал эгелээнин чарлаптарга,
елге комплекзиниң мөңгө оттуг
скаалының чанындан тура чыс-
ган чон Арат шөлүңгө ыры-шоор
гези-биле хөглүг шуужуп келди.
каалдың бирги одуруунда Тыва

Республиканың Баштыңы — Чазаның
Даргазы Шолбан Кара-оол, РФ-тиң
Күрүне Думазының депутаты Лари-
са Шойгу "Мергежилниң тергини"
чемпионаттың тиилекчилери-биле.
Дараазында ТР-тиң Чазаның үрер-
хөгжүм оркестри байырлалды аян
кирип эрттилер. Байырлыг чыскаалда
ТР-тиң Чазаның кежигүннери, ТР-ниң
Дээди Хуралының (парламентиниң)
болгаш Кызыл хоорайның депутат-
тары, республиканың аңгы-аңгы
яамыларының, албан черлериниң
ажылчын коллективтери, Тываның
дээди болгаш ортумак өөредилге
черлериниң сургуулдары янзы-бүрү
дүрзүлүг, чүзүн-баазын өңнерлиг
шарлары-биле байырлал шинчизин
улам каастап, ук хемчегниң онзагайын
бадыткап тур. Эң-не узун чыскаал
— Тываның күрүне университетиниң
башкылары, ажилдакчылары бол-
гаш студентилери. Күрүнениң "Саян"

ансамблиниң самчыларының одуруу
чыскаалды улам каастап, чон оларны
диңмиттиг адыш часкаашкыннары-
биле уткуду. Үрер хөгжүм оркестринге
үдеткен уран чүүл колледжизиниң
онза, чараш күүселдезин чамдык хоо-
чуннар туруп келгеш, дирижерлавы-
шаан, үдеп турлар. Чыскаалдың база
бир одуруунда Тываның өзүп орар
спортчуларын, оларның аразында
чаа тургустунган ЦСКА школазының
уругларын демдеглес аргажок. Рес-
публиканың уругларның тыва нацио-
нал спорт школазының удурткучу,
Тываның Арзылаң мөгези Седен-Очур
Кара-Салга удурткан, аъттар мунуп
алган, тыва хептерлиг мөгелер одуруу
чыылганнарның чоргааралын оттурду.
Тываның аалчыларыңга хүндүткел
чылыңга, Тыва Арат Республиканың
тургустунганындан бээр 95 чылыңга
болгаш Россияда кино чылыңга турас-
(Уланчызы 3-кү арында).

ТР-ниң Чазаның отчеду

КОЖУУН ЧАГЫРГАЗЫНГА АЙТЫРЫГЛАР...

Пенсионер, күш-ажылдың хоочуну, То-
жуга орус суурларның үндезилекчилериниң
бирээзи Скобеевтерниң салгалы, 83 хар-
лыг Надежда Лукинична Глазкова.

Ол Тыва Республиканың Чазаның 2015
чылда ажылының отчедунга хамаарышкан
хуралга киришкен. «Чазактың ажылын «5»
демдек-биле үнелээр-дир мен — деп, хуралга
Надежда Лукинична чугаалаан. — Респу-
бликада ол улуг ажылды кылып турар, эки
чүүлдер база хөй». Ооң кожуун чагыргазыңга
айтырыглары бар болган. Ону Тожунуң арга-
арында байдал дүвүредип турар. «Аңгы-
ажыл-агый чери биле Бойдус камгалал
яамызы аңаа чүнү кылыр деп барганыл?» —
деп, ол айтырган.

Аңаа бодал чок ажылдар кылырын регион
удуртукчузу хоруп каан, байдалды сайгара-
раын, тайылбыр ажылын чорударын негээн
дээрзин хоочунга тайылбырлааннар. Ынчан
Надежда Глазкова оожурган, тожуларның
дүвүрелин эрге-чагыргаларның дыңнап каа-
нынга өөрзөн.

Пенсионер Арбын-оол Ак-оолович Кол
күрүнениң «Азас» заповеднигиниң кош-
как ажылын демдеглээн болгаш ол албан
чериниң ажил-чорудулгазын хынаарын
дилээн.

«Күрүне деткимчезин алгаш, бажың
тудуп алдым. Аныяк өг-бүлелерни деткип
турары дээш, Чазакка өөрүп четтирдим» —
деп, Тоора-Хем суурда ортумак школаның
башкызы Айлана Анатольевна Седеней
чугаалаан.

Өскүс уругларга бажың-балгат ту-
дуп бергени дээш, өөрүп четтиргенин
өскүстерниң өмүнээзинден Яна Влади-
мировна Читпаа илереткен. «Инек —
чемгерикчи малым» деп төлевилелдиң
киржикчилерин илередири-биле Ий суур-
га чыыштар үргүлчү болуп турарын ол
суурнуң чурттаачылары бадыткааннар.
Төлевилелдиң киржикчилери Айлана
Бараанның, Айлаң Оюннуң сагыш-сеткили
көдүрүлген. «Ырак-узак суурларда безин
кижилер Чазактың деткимчезин ап турар
ышкажыл!» — деп, төлевилелдиң киржик-
чилери өөрзөннер.

Ол төлевилелдер көдээге аажок улуг
ужур-дузалыг деп олар санап турарлар.
Эвээш орулгалыгларны эрге-чагыргаларның
деткип турарыңга олар бүзүрзөннер. Оларның
бирээзи Елена Кыргыс бодунуң ажил-агыйын
ам-даа калбартырын, ооң соонда эгелеп чо-
руур фермерлер программазыңга киржирин
күзеп чоруур.

Ий суурнуң санаторий школа-интерна-
дының башкызы Өпей Төмүр-ооловна Баглат
2012 чылда ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш
аьш-чем яамызының шугуму-биле тывыска-
ны күрүне деткимчезиниң ачызында чурттаар
бажың тудуп алган. Чазактың ажылын ол
«Тергин эки» деп үнелээн. Өпей Баглат база,
республика Баштыңы дег, кижилер боттары
күженишкениң ажилдаар ужурлуг деп
санап турар.

gov.tuva.ru

ТЫВАНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЗЫ — 15 ЧЫЛ

Эргим чаңгыс чер-чурттугларымыс!

Тываның Конституциязы май 6-да 15 чыл болур. Бо дээрге биче эвес хуусаа. Ол үениң дургузунда Үндезин Хоойлуда быжыглаттыңан үнелиг чүүлдерге кижизиттинген аныктарның бүдүн салгалы өзүп келген, ол үнелиг чүүлдерниң эң колу — киж, ооң эргелери болгаш хосталгазы. Ол чорук бистиң Конституциявыстың амыдыралчы улуг аргазын кандыг-даа каас сөстөр чокка бадыткап турар. Политикага болгаш экономикага бөдүүн эвес оруктарны бо чылдарда Тыва эртип келзе-даа, бистиң Конституциявыс Россияның улуг өг-бүлезинге республиканың сайзыралына, социал-политиктиг турум чорукту камгалап арттыралына, эрге-чагырганың бүгү адырларына болгаш деңнелдеринге чогумчалыг ажилды организаастаарына идегелдиг бааза болуп келген болгаш артар-даа.

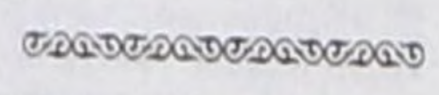
Ооң амыдыралчы чоруунуң барымдаазы болза, документиң негелделерин ажилдап кылырына болгаш сайзыраңгайжыдарына Тываның хөй националдыг чонунуң дорт киржилгези болур. Конституцияны бүгү чоннуң бадылаашкыны-биле хүлээп алганын утпаан боор силер. Ооң соонда амыдыралдың негеп келген өскерилгелерин база-ла бүгүниити референдумга кирип турган. Өске сөс-биле чугаалаарга, Конституцияның кол-кол чүүлдериниң шыннын хөй удаа бадыткап келген, аңаа чигинери амгы-даа үеде болдунмас. Ооң чүүл бүрүзүнде улуг салгалдың дуржулгазы, республиканың аныак чурттакчыларының амгы үениң негелдезинге дүүшкен күзелдери кирген. Үндезин Хоой-

луындыг болур — кол чүүлдерге чайгылыш чок болгаш бодунуң үезинге бүгү тала-биле дүгжүр ужурлуг.

Бистиң Конституциявыстың дээштиг чоруун амыдыралдың аңгы-аңгы талаларына — экономикага, культурага, өөредилгеге, хамааты ниитилел тургузуунга, демократияны сайзырадырына болгаш ажил-чорудулганың өске-даа талаларына республиканың 15 чыл дургузунда чедишкени бадыткап турар. Тываның Үндезин Хоойлузунуң күчүзү оон-даа улуг дээрзинге бүзүрээр бис. Ынчангаш шуптувус бодувустуң ажылывыска болгаш амыдыралывыска Конституцияның нормаларын болгаш негелделерин ажыглап билир ужурлуг бис. Олар социал-экономиктиг хөгжүлдеңиң сорулгаларын моон соңгаар-даа шиитпирлээринге, республиканың болгаш ооң чурттакчы бүрүзүнүң аргаларын долзу-биле аждарына дузалаар.

Бо талазы-биле бистиң шуптувуска чедишкенин күзеп тур бис. Конституцияның сөс бүрүзүнде кирген мерген одуруг, чөптүг чорук моон соңгаар-даа Тываны быжыглаарына болгаш хөгжүлдеринге, ниитилелге дугуржулганы камгалап арттыралына болгаш төлептиг амыдыралга байдалдарны тургузарына идиг бээр дээрзинге бүзүрелдиг бис. Күш-ажылга чедишкенин, республиканың болгаш чурттуң амыдыралына ажил-херекчи киржилгени күзедивис. Байырлал-биле, эргим чаңгыс чер-чурттугларымыс.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.
Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) Даргазы К. ДАВАА.

Эргим чаңгыс чер-чурттугларым!

Тыва Республиканың Конституциязының хүнү-биле изиг байыр чедиришкенин хүлээп ап көрүңер! Тыва Республиканың Конституциязын хүлээп алганындан бээр май 6-да 15 чыл болур. Республиканың Үндезин Хоойлузун бүгү чоннуң бадылаашкыны-биле хүлээп алган. Ол хүн чугула ужур-дузалыг, чүге дээрге Тыва Республика демократтыг күрүнениң эге чадазын, кижиниң эргелерин болгаш хосталгаларын, эрге-чагырганың болгаш хамааты ниитилелдин тургузуунуң таваан быжыглан идегелдиг эрге-хоойлу үндезинниң апарган.

Республикага Конституция дээрге күрүнениң чугула демдээ, амгы делегейге ооң чогумчалыг хөгжүлдениң магадылалыдыр. Күрүнениң эң үнелиг чүүлүне Конституция кижини, ооң кол-кол эргелерин болгаш хосталгазын хамаарыштырып турар. Хөй-ниити тургузуну, демократтыг үндезиннерни сайзырадырына хамаатылар кол өзек болуп турар. Үндезин Хоойлуда айыттыңан эргелерни болгаш хүлээлгелерни билири, оларны чайгылыш чок күүседир — республикага чогумчалыг чурттаарының, экономиканы

амгы үеде хөгжүлдеринге болгаш социал чаартылгаларны тургузарына таарымчалыг байдалдарны тургузарының быразы болур.

Күрүнениң сайзыралының чийк эвес үе-чадазы эртип, бистиң Конституциявыс дээштиин болгаш ажилдап шыдаарын бадыткаан. Республика ооң үндезининге төөгүлүг чаартылгаларның эң нарын оруун эртип, политиктиг болгаш экономиктиг турум чорукту камгалап арттырган.

Төөгү талазы-биле алырга 15 чыл улуг эвес хуусаа, ындыг-даа болза, Азияның төвүнде республиканың Россия Федерациязының составына аныак республиканың эң чугула чаалап алышкынының бирээзи болур Конституцияга чоргаарланыр эргелиг бис. Ындыг турбуже Конституцияны билир, ону күүседир болгаш камгалаар ужурлуг дээрзин киж бүрүзү утпас ужурлуг.

Конституцияның юбилейлиг хүнү биске күштү болгаш Россияның база төрзэн республикавыстың чаагай чоруу дээш бүгү ажил-херектеривиске бүзүрелди тыпсыр болзун!

Тыва Республиканың Конституция судунуң даргазы А.П. СААЯ.

ШЫЛГАРААННАРГА — КҮРҮНЕ ШАҢНАЛДАРЫ

В.Д. Даржаага шаңналды тыпсып турары.

Күш-ажыл болгаш Частың байырлалы май 1-ниң бүдүүзүнде Тываның Баштыңы Шолбан Валерьевич Кара-оол бодунуң күш-ажылы-биле шылгарааннарга байыр чедирип, күрүне шаңналдарын тывыскан.

— Кым эки ажилдааныл, ол тускай белекти — күрүне шаңналын алыр. А ону тыпсырынга эң таарымчалыг байырлал Күш-ажылдың болгаш Частың байырлалы — деп, ол чугаалаан.

Шаңнал ап турарларның аразында бистиң доктаамал номчукчуус, бижикчивис Маадыр-оол Монгушович Данзынның өөнүң ишти Вера Донгаковна Данзынны эскерип кагдым. Ол 42 чыл дургузунда культура адырынга ажилдап, республиканың библиотека хөзээниң талазы-биле хоочуннарының бирээзи бооп чоруур. Ол номга ынак кылдыр дыка хөй кижилерни өөредип чораан болгаш дыка хөй эртем-билиглиг чаңгыс чер-чурттуглары ооң көзүлбес ажил-ижиниң түңнелдерин мактап чугаалажыр.

Тыва Республиканың Баштыңы — Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол Таңды кожуундан фермер Александр Максимович Боровиковка, Тес-Хемден башкы Кур-Дагба Хорлай-оолович Ланаага, Би-Хемниң Сесерлиг суурда тыва дыл башкызы Урана Ондаровна Маадыга; Эрзинде «Бай-Хөл» КБК-ниң ветеринар фельдшери Хөлчүк-оол Леонидович Чаламага ак сеткилдиг ажылы дээш өөрүп четтиргенин чарлаан.

Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле скульптор Александр Насович Баранмаа, спорттуң хоочуну Борис Донгакович Бегзи-Хуурак, Тываның көдээ ажил-агый техникумунуң директорунуң оралакчызы Сергей Ильич Метелев, «Тываның ветеринария лабораториязы» КБАЧ ветеринар эмчизи Рина Максимовна Монгуш, кызыгааржы, подполковник Антон Андреевич Нестеров, уждукчу Мерген Канзанович Оюн, Кызыл хоорайның чаагайжыдылга комбинатының чолаачызы Николай Иванович Шалимовту шаңнаан.

«Тыва Республиканың Көдээ ажил-агыйының алдарлыг ажилдакчызы» Хүндүлүг атты Мөңгүн-Тайга кожуунда «Малчын» КУБ-туң сарлык кадарчызы Владимир Донгакович Даржаага, «Тыва Республиканың алдарлыг юризи» Хүндүлүг атты Кызыл хоорай судунуң даргазының оралакчызы Иван Иргитович Успунга, «Тыва Республиканың уран чүүлүнүн алдарлыг ажилдакчызы» Хүндүлүг атты Шой Улзайович Чурукка тывыскан.

«Россия болгаш Тываның чаңгыс эвиниң болгаш Кызыл хоорайны үндезилээниң 100 чылынга» юбилейлиг медалы-биле культура адырының хоочуну Вера Донгаковна Данзынны, Кызыл кожуундан арат ажил-агый баштыңы Көк-оол Чувурекович Лопсааны, «Тыва-энерго» ААН-ниң директорунуң оралакчызы Валерий Петрович

Сатривановту шаңнаан.

Тыва Республиканың «Шыгарааннар» шаңгалыг күш-ажыл дээрмедалын Кызылдың уран школаның танцы башкы Лидия Анатольевна Сарба «Бай-Тал» КУБ-туң директоры Кызыл-Кат Николаевна Чал-оолга, ТывКУ-нуң ректоры Ольга Матпаевна Хомуш тывыскан.

Шаңнатканнарның аразында бидик дурт-сынныг, тыва кеткен кижини шаңнал алды биле байыр чедиргеш, каажылдап турарын, күш-ажыларын сонуургадым.

— Владимир Донгакович Даржаа деп киж мен. 1980-да шериг албанындан келген чаңгыс чер-чурттуу Зина Алдай-ооловна-биле өглен мал ажылынче кирген киши мен. Ол малчын улустуң у

В.Д. Данзин.

болгаш, малга сундулуу аа киж. Ынчангаш малчын киж де дыштаныр хүн, байырлааараан дугайында бижик тур эвес, кады чурттаан эжим өзү чөлөнгийжим бооп, 6 ажи-төл өстүрүп, мал соондан кадыччуруп, мынчаар ажилдап, чоңука бараан болуп чор бис — деп, чугаалаарга, база катап бай чедиргеш, байырлаштым.

Бо шаңнал алганнарны өг-бүлези — деткимчези дээр шын. Ынаныштыг «тыл» чок ажил-ишке чедишкени чок. Ынчангаш байырлал-биле чүп шаңнатканнарны эвес, ооң бүлелерин, чоок кижилерин байырны чедирип, чаа-чаа чедишкенин күзедим.

Айлаң ДАРЖА

Владимир ЧАДАМБАН тырттырган чуруктар

Май 6 — Конституция хүнү

ҮНДЕЗИН ХООЙЛУ — УРУГЛАРНЫҢ ЧУРУКТАРЫНДА

Тыва Республиканың Конституция суду Тыва Республиканың Үндезин хоойлузун (Конституциязын) хүлээп алганындан бээр 15 чылдаанынга тураскааткан чуруктар мөөрейин республиканың уругларының аразына чарлаан турган.

Үндезин хоойлунуң чүүлдеринге дүүшкен 500 ажыг чуруктарны юрист, башкы болгаш чурукчулардан тургустунган жюри өөренип көргөш, «Үндезин хоойлу — уругларның көрүжү-биле» деп уругларга таарыштыр тыва Үндезин хоойлу номну үндүргөн. Ооң даштыкы картын

Кызылдың кадет училищезиниң 7 «б» класының өөреникчиси Айдыс Монгуштуң чуруу кааста турар.

Уруглар хоойлуну канчаа билип турарын бо чуруктардан көрүп болур. Ынчангаш уругларның эрге-хоойлу талазы-биле билиглерин ханылап сорулгазын мөөрей бүрүнү-биле чедип алган.

Өңгүр чараш номну Тываның Конституция судунуң ажилдакчылары май 5-те Конституция хүнүнүн бүдүүзүнде байырлыг байдалга таныштырар.

Дарый АБЫДА

ТАЙБЫҢ БОЛГАШ ЭП-НАЙЫРАЛДЫГ ЧУРТТААР БИС

Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

дтан театржыткан көргүзүлгөр
дурулганы чыылганнарның ки-
зигейин хаара тудуп тур.

Чыскаалдың башкарык-
лары шупту адырларның
бан черлериниң Тываның
жүлдөзүнө кириген үлүг-
үзүн демдегеп, оларның
ай-аадын көдүрүп, «Май 1
елгезин!», «Частың болгаш
ш-ажылдың байырлалы делге-
зин!», «Ажыл-ишчи чонувуска
дар!», «Часкы хүннүң херел-
ери силерге күчү-күштү, ка-
кышылды сөңгезин!», «Байыр-
ал-биле!», «Ура! Ура-аа!» деп
айгы-биле деткирге, чыылган
шупту «Ура-а!» деп деңге
жырып, бир демин көргүстү.
откен одуруг бүрүзүнүң эзинин-
чи чыылганнарның сагыш-сет-
ли ала-чайгаар көдүрүлүп тур.

Тыва Республиканың Баш-
кы – Чазааның Даргазы Шол-
бан Кара-оол, РФ-тиң Күрүне
мазының депутаты Лари-
са Шойгу хүндүлүг олуттар-
а чалаткан хоочуннар-биле
жыр-менди солушкаш, сценаже
лаптылар.

Тываның Баштыңы Шолбан
ара-оол республиканың ажыл-
чи чурттагы чонунга болгаш
хоочуннарга байыр чедирди:

– Май 1 – эптежилгениң,
ш-ажылчы чедишкениңниң
байырлалы таптыг-ла 130 чыл

бурунгаар тывылган. Бо хүн
делегейниң миллион-миллион
күш-ажылчы кижилерин мөөң-
нел демнестирген. Бистиң
чуртувуста бо байырлал эң-не
хүндүктелди болгаш россий-
жилерге чоок. Хүндүлүг, эргим
хоочуннар, силер «Тайбың! Күш-
ажыл! Май!» деп үш ыдык сөстү
дыка эки билер силер. Байырлыг
чыскаалдарга, митингилерге
одуруг бүрүзүңе бо сөстөр чаң-
гыланып турган болгай. Амгы
Россияда база күш-ажылдың
кижилерин алгаар, үнелээр, дем-
деглээр бо байырлал уламчы-
лаан. Бо хүн кижилер бүрүзү бодун
улуг чурттуң, найыралдыг улуг
өг-бүлениң дең эргелиг кези бис
деп чоргаарланып турар.

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурт-
тулгарым! Тыва сөөлгү чылдар-
да силерниң карак кызыл
күш-ажылыңарның ачызында
көскүзү-биле сайзырап эгелзэн.
Ол дээрже аэропорттуң, Кызыл-
Чадаана электри шугумунуң
чаартылгалары, М-54 феде-
ралдыг автооруктуң угланыш-
кынын өскерткени-дир. Ортумак
болгаш биче бизнес база сай-
зырап, «Чаңгыс суур – чаңгыс
бүдүрүлгө» деп чоннуң төлө-
вилели амыдыралда чедиш-
кинни боттанып турар. Аңаа
чергелештир «Инек – чемгерик-
чи малым», «Аныяк өг-бүлөгө
– кыштаг» деп төлөвилелдер

база боттанып эгелзэн. Эки
талаже өскерлишкени бар
болгаш каракка көскү! Бо бүгүнү
республиканың чурттагы бүрүзү
өг-бүлениң бюджетинге эскер-
ер болзун дээш, улаштыражыл-
даар алдар бис. А ону чедип
алырда, чаңгыс бүзүрелдиг, хы-
наттың арга – күш-ажыл. Ол
дээрже кижилер бүрүзүнүң ажыл-
олуттарыңа харыс салгалыг
болгаш шынчы ажылы болур.
Ол дээрже профэвилелдерниң,
ажыл берикчилериниң бол-
гаш эрге-чагырганың кады
ажылдажылгазы-дыр. Ол дээр-
же Тывада амыдырап-чурттаа-
рының деңгелин бедидери дээш,
бистиң чаңгыс демниң чүткүлүвүс
болур. Кады – күштүг бис!

Май 1-де чогаадыкчы чо-
руктуң, бедик мергежилдиң
болгаш профессионал деңгел-
диң байырлалында онза хүн-
дүктөл-биле Тывага ынак, оң
хөгжүлдөзүңе үлүүн кирип
турар күш-ажылчы кижилер-
ни үнелеп, хүндүлөп турар
бис. Аныяктар болгаш орту-
мак назылыглар силерниң күш-
ажылыңар бистиң чуртувуска
болгаш республикавыска улуг
үлүг-хуузуң кирип турар. Силер
Россияның быжыг чөлөңгиле
болгаш бүзүрели-дир силер.

Эргим чаңгыс чер-чуртту-
ларым, бо байырлал хүнүңде
шупту эгелзешкениңерге чедиш-
кинни, быжыг кадыкшылды, час-
кы эки хөөннү силерге күзедим!
Силерниң күш-ажылыңар төлө-
пиг үнелелди алыр болзун, ажил-
херек чогул турзун, а ажил-иш
сеткил ханышкыны берзин!
Аас-кежикти, тайбыңны болгаш
чогуумчаны өг-бүлө бүрүзүңе
күзедим! Хүндүлүг хоочуннар-
га алдар болгаш хүндүктөл! Бу-
рунгаар көрүштүг аныяктары-
выс делгезин! Күш-ажылдың
кижилеринге алдар! – деп, ол
чугаазын доосту.

Дараазында РФ-тиң Күрүне
Думазының депутаты Лариса
Шойгу байыр чедиришкенин-
ринге катчып, республиканың
чурттагыларыңа Май 1 болгаш

Пасха байырлалдары-биле чаа-
гай күзешкениңерни кылды.

Кызылдың хүндүлүг чуртта-
чыларының аразындан хоочун
журналист, чогаалчы Кара-Күске
Күнзекевич Чоодундан каш сөс
алдым:

– Бо хүн хоочуннар чыгып
алгаш, шаанда Май 1 байырла-
лын канчаар эрттирип турганы-
высты сактып, чугаалажып олур-
дувус. Моон мурнунда 1940-1950
чылдарда аъттарлыг, төлөлөрлүг
чыскаал эртип турган. 1960
чылдарда мөге салып турган
улустарны сактып олурдувус.
Бо кудумчуга асфальт чок турар
шагда, 1954 чылда, парк аксын-
дан эгелзеш, көвүрүггө четкеш,
дедир маңаа кээп маңажып

ажылдаар черге хүлээдип бе-
рипкеш, улаштыр байырлаар
турдувус – деп, ол солун сак-
тышкынын чугаалап берди.

Байырлыг чыскаал соон-
да Тываның уран чүүлүнүн
тергилериниң концерти эге-
леди. Арат шөлүңде Россияның
болгаш Тываның күрүне туттары
киискиди тутканнар, янзы-
бүрү өңнүг шарларны дээрже
ужудуп үндүргөн уруглар шуут
сыңышпас. Ол-ла үеде төп фон-
тан чанынга Тыва үндезин бол-
гаш орус культура төптери, бурят,
армян, кыргыз диаспораларның
төлээлери чоннарының ынак
аыш-чегин (тыва ак чем, ыдык
Пасха байырлалының демдээ
болур чемнерни янзы-бүрү өңнүг

турдувус. Ол үеде тускай кедип
алыр идик-даа чок, кым кандыг
идиктиг болуруп, сапыктыг-даа
маңажып турган бис. Чыскаалга
чада-тергелиг, мотоциклдиг-
даа улус киржиپ турган. Салчак
Тока дарга Дээди Хуралдың
индиринге үнүп келгеш, чыыл-
ганнарга байыр чедирер чүве.
Эртен эрте улус чыгып кээр,
8-9 шак үезинде кудумчуларны
дуглаптар турган. Организация
бүрүзү, шупту ыяап-ла киржир.
Ынчангаш улус төп кудумчулар-
га сыңышпайн баар. Байырлыг
чыскаал соонда лозунгулар-
ны, баштыңарның чуруктарын

чуургалар, куличилер, бурят
буузалар, армян лаваш, отка бы-
жырган зыт болгаш ногаа аймаа,
кыргыз плов...) байырлалга кел-
ген улуска үлөп, чаңгыс демин,
аразында найыралын көргүстү.
Арын-шырайында хүлүмзүрүг,
өөрүшкү долган сеткил-хөөннүг
бичи чаштардан эгелзеш буу-
рул баштыг хоочуннарга чедир
байырлалдың дараазында бо-
лур культурулуг, спортчу хемче-
леринге киржири-биле чоруп-
тулар.

Шончалай ХОВАЛЫГ.
Владимир ЧАДАМБАНЫҢ
тырттырган чуруктары.

XXI ВЕКТИҢ АЖЫЛЧЫН МЕРГЕЖИЛДЕРИ

● Репортаж ●

Найысылалдың Арат шөлү.
оорайның күш-ажылчы
оллективтериниң байырлыг
ыскаалы төнгөн. Арат шөлүңе
отер кандыг-даа байырлалда
онцерт-көрүлдөлөр, аыш-чем
марказы ону уламчылаары
аңыл апарган.

Бо чылгы Май 1 байырла-
ының бир онзагайы – «XXI
ектиң ажилчин мергежил-
ери» деп делгелгени орга-
изастааны. Республиканың
ртумак өөредилге черлериниң
елгелгези Арат шөлүнүн
арык улуг кезиин ээлепкен
олду. Шагаан-Арыгның, Тээ-
иниң, Тоора-Хемниң, Сарыг-
ептиң, Балгазынның, Хову-
ксының, Чадаананың, Ак-
овурактың база Кызылдың
рофтехучилищелериниң
ургуулдарының болгаш
ашкыларының чогаадыкчы
ран арга-биле кылган, тут-
ан ажилдарын делгезэн. Ында
үнү чок дээр... Ажилчин
мергежилдерниң дугайында
аныштырган стендилер, ма-
еттер, фото-чуруктар, ылаңгыя

«WorldSkills» деп профессионал уран арганың регион чемпионатының тишлекчилери.

«дириг тураскаалдар» чоннун
кичээңгейин хаара тудуп тур.
Шимчеш дивейн турар «дириг
тураскаалдарның» чанынга
барып, чоокшуладыр көрүп,
фото-чурукка тырттырып турар
улус-даа бар.

Бир-ле дугаарында Ак-До-
вурактың даг техникумунуң

делгелгезин сонуургап чет-
тим. Ак-Довурак хоорайда
даг-дүгү комбинадының база
алдын чериниң бичииледир
кылган макеттерин делгеп сал-
ган, оон чанында «Даг ээзи
биле дагының» тураскаалын
көргүскени солун. Техникумнуң
сургуулдары Аржаана Салчак

биле Даяна Донгак даг рудазын
канчаар болбаазырадып кылы-
рын, оон кандыг бүдүмелдер
үнүп кээрин чедимчелиг та-
йылбырлап турлар. Олар кайы-
зы-даа Бай-Тайганың Шуйдан
келген 3-күкурста өөренип турар
кыстар болду. Практиказын Каа-
Хем кожуунда «Тардан-Голд»

алдын тывар компанияга эрт-
тиргени онзагай солун болганын
чугааладылар. Бо өөредилге
чериниң «ажыктыг казымал-
дар болбаазырадыкчызы» деп
мергежилдин дооскаш, улаштыр
Красноярск хоорайга оон дээди
чадазынга өөренир күзелин
илереттилер. Ак-Довурактың даг
техникумунда республиканың
бүгү булуңнарындан 300 ажыг
уруг өөренип турар.

Тываның сайгарлыкчылар
техникумунуң сургуулдарының
солун саазыны-биле кылган
ажылдарын дыка чарашсынып,
сонуургадым. Корзинкалар,
хааржакчыгаштар, чечектер
вазаларын көөрге, хадың кар-
ты-биле кылган ышкаш көстүр.
Бо өөредилге черинде реклама
агентилери, повар-кондитерлер,
барменнер, коммерсантылар
дээш янзы-бүрү мергежилдерге
400 ажыг сургуулду өөредип
турар. Ылаңгыя туризм сайзы-
рап турар амгы үеде туризм деп
салбыр база бар болду. Байыр-
лал столун каастап салырының
(Уланчызы 4-кү арында).

XXI ВЕКТИҢ АЖЫЛЧЫН МЕРГЕЖИЛДЕРИ

(Төнчүзү. Эгези 3-кү арында).

мастер-класындан салфетканы чараштыр каастап, салырының бир дүрүмүн өөренип алдым. Столунуң кырында аяк-савазындан эгелээш бүгү боду «алдын» официантының чанынга улус келгеш, чурукка тырттыржып-ла турлар.

Тываның политехниктиг техникумунуң оолдары бажының электри улаар херекселдерин септеп кылырын өөредип турлар. Эр улус билбес чүүлүн айтырып, кады кылып-даа турар болду. Ол-ла өөредилге чериниң баш таарар мастерлеринге өөренип турар кыстар «Ажурное

Кызылдың транспорт техникумунуң ийги курузунуң сургуулу Шагар Оюн профессионал уран арганың «WorldSkills» деп регион чемпионатының тилекчизи, «ВАЗ 2112» автомашинаның коробказын часкаш, чыырын көргүзүп тур. Бо-ла техникумнуң юристер салбырының сургуулдары юридиктиг консультацияны база берип турлар.

Тываның көдээ ажил-агый техникумунуң сургуулдарының кылган бажың девискээриниң база дача участоктарының макеттерин көөрге, дыка нарын, шевер. «Сад-парк болгаш ландшафт тудуу»

таныштырды. Бо өөредилге черинде сантехниктерден парикмахерлерге чедир өөредип турар. Сантехник оолдарның кухняның раковиназын септээр мастер-класындан эр улус билбес чүүлдерин айтырып, өөренип ап турлар.

Олимпийжи курлавырлар училищезинде бокс, хол бөмбүү, хостуг хүреш — 3 хевирге 110 сургуул өөренип турар. Сургуулдар «Күш-культура болгаш спорт башкызы» деп дипломну холга алгаш, уруглар садтарынга болгаш школаларга күш-культура башкызы, тренерлер бооп ажилдаар. 1994 чылда тургустунган училище бо үеге чедир аңгы оран-сава чок дээрзин директорнуң өөредилге талазы-биле оралакчызы Оксана Седен-ооловна Монгуш дыңнатты. Амгы үеде «Ирбис» спорт комплекзиниң 3-кү каадында сургуулдарын өөредип турар. Бо училищени Чечен-оол Монгуш, Михаил Оюн, Дженни Чамаян дээш, оон-даа өске Тываның атураглыг спортчулары дооскан.

Сарыг-Септиң агро-технологутг техникумунуң сургуулу Лилия Шербакова чиг-эттен продуктуларны белеткээрин көргүзүп тур. Ногаа өзүмнеринден эгелээш, дузаан ногаа аймаан делгээн, ол ышкаш эм шынарлыг оъттарны, үнүштерни чыып белеткээрин көргүстү.

Хову-Аксының профтехучилищезиниң директорунуң оралакчызы Сай-Суу Кара-ооловна Кууларның удуртулгазы-биле сургуулдарның даараан тыва идик-хевин, кылган эт-севин, аш-чегин делгээн. 10 бөлүктө 160 сургуул, ооң 2 бөлүүнде инвалид уруглар өөренип турар. Бо өөредилге черинде дизайнер, садыгчы, даараныкчы-быжыкчы, чазаныкчы (столяр) мергежилдерде сургуулдарны өөредип турар.

Кызылдың башкы колледжизиниң делгелгезинде улус өөредилгезиниң тергини, хоочун башкы Мария Таировна Саражакова баштаан башкылар аалчыларын уткуп турлар. Ук өөредилге черинде эге класстар болгаш кижизидикчи башкылар өөредип турар болганда, ооң сургуулдары башкы мергежилден аңгыда салым-чаяаны, сонуургалының аайы-биле аңгы-аңгы мергежилдерге өөредип турар. Олар делгелгезин Тываның аалчыларынга хүндүткел чылынга тураскаадып, янзы-бүрү ус-шевер кылыгларны, суй белектерни хейү-биле делгээн болду.

Кызылдың экономика болгаш эрге-хоойлу техникумунуң сургуулдары далгандан кылган база дузаан ногаа аймаан, ол ышкаш орус чоннуң Пасха байыр-лалының куличилерин, чуургаларын садып-саарып турлар.

Чадаананың технологутг техникумунда 296 сургуул өөренип турар, оларның 56-зы өскүс уруглар. Ында база-ла сургуулдарны даараныр, чазаныр аңгы-аңгы ажилчын мергежилдерге өөредип турарын директорунуң өөредилге талазы-биле оралакчызы Чечена Швейковна Баяндай дыңнатты. Ооң сургуулдары Арат шөлүнде чонга тууйбу-биле бажың тударын көргүзүп турдулар.

Ыраккы Тожунуң Тоора-Хемден келген сиилбирлекчи мастер башкы Эдуард Севенович Лопананың сургуулдары-биле делгээн ажилдарын чон улуг сонуургал-биле тудуп, көрүп турлар. Ында ыяш, кеш, сөөк, чонар-даштан кылган янзы-бүрү кылыглар, суй белектер, хөгжүм херекселдери дээш, чүү-даа бар.

Тываның тудуг техникумунуң келир үениң тудугчулары тууйбу-биле чараштап кылыр мастер-

«Алдын» официант.

Шагаан-Арыгдан (сантехниктиг «директ» тураскаалы).

Транспорт техникумунуң сургуулдары юридиктиг консультация берип турары.

плетение» деп чаш өөрүүр чараш арганы көргүзүп турлар. Оларның башкызы Изольда Хемчиковна Шивит бо техникумда 18 чыл ажилдап турар. «Сөөлгү үеде парикмахер мергежилинге өөренип күзөлдигер чылдан чылче көвүдөп турар. Улгады берген-даа кижилер өөренип кээр-дир. Доозукчуларым аразындан Барыын-Хемчик кожуунда, Ак-Довурак база Кызыл хоорайларда баш таарар черлер ажыдып алган улус бар» — деп, ол чугаалады. Демир-дестен кылган бажың херекселдерин узаныкчылар мастери Сергей Биче-оолович Ховалыг делгеп салган.

Кызылдың эмчи училищезиниң сургуулдары чаш уруг шарырының мастер-класын база дайын шөлүнде балыглаткан солдатка кандыг дуза чедирерин көргүзүп турлар.

Тоора-Хемниң профтехөөредилге чериниң сургуулу буур мыйызындан каасталга кылырын тайылбырлап, хирээлээн мыйыска аң дүрзүлерин чиңге хирээ-биле хирээлеп турарын көргүстү, дыка-ла нарын болгаш ус-шевер ажил-дыр.

деп мергежилге өөредилге чоокта чаа эгелээн. Хоорайда бажың-балгат хей тутунуп турар, ынчангаш ол чоннуң улуг сонуургалында» — деп, Бурятияның көдээ ажил-агый академиязының доозукчузу башкы Дамырак Геннадьевна Какпак ол ажилдарны таныштырбышаан тайылбырлады. Бо-ла бүгүнүң аразында чоннуң улуг сонуургалын оттурган чараш чүүл — ийги курсчуларның «Магаданчыг нимфалар биле амур» деп көргүзүү. Оларның удуртукчузу Ольга Владимировна Рылова техникумда 14 чыл ажилдап турар.

Балгазынның аграр ажил-агый техникуму «Бистиң ажилывыстың түңнели» деп делгелгезинде ногаа, чимистерни база көдээ ажил-агый херекселдерин делгээн. Шагаан-Арыгның коммунал ажил-агый болгаш сервис техникумунда 10 бөлүктө 250 сургуул өөренип турар. Бүгү республикадан, ыраккы Кунгуртут, Эрзин, Тес-Хем, Мөңгүн-Тайгадан безин өөренип кээп турар. 64 өскүс, 80 чартык өскүс уруглар ында өөренип турарын бүдүрүлгө мастери Чечек Монгалбиевна Кара-Сал

«Магаданчыг нимфалар биле амур»

Май 7 — Радио хүнү

хостаанының 40 чылынга келген хоочуннар-биле ужуражышкын үезинде оң чүрээ сокпайн барган. Ону Москвада Новодевичье хөөрүнде орнукшуткан. Бүгү-эвилел радиозунга Левитан 50 чыл ажылдаан.

Телевидение, радиога ажыл мени хөй солун кижилер-биле ужураштырган. Бистиң-биле кады Юрий Николаев база кады өөренип турду. Ынчан ол пөрүксүмээр аныяк оол чүве, ам ону бүгү Россия билер, амгы үеде «Достояние республики» деп дамчыдылганы башкарычызы. Кады өөренип турганывыс соонда, 38 чыл эрткенде, Александр Бердников «Тыва» КТРК-ның амгы ажылдакчылары дамчыштыр меңээ байырны Сочиден чедирген болду. Ол меңээ дыка өөрүнчүг.

Останкино телесуурганьың 331-337 метр бединде «Седьмое небо» деп ресторанга баар арганы телевидение болгаш радионун ажылдакчыларының билиин бедидер бүгү-эвилел институту курстарга өөренип турган ажылдакчыларга база берип турган. Ол ресторан үш каът. Алдын, Мөңгүн болгаш Хүлер залдарлыг. «Седьмое небо» ресторанга олуарга, найысылал Москваның кырында ужуп чоруур ышкаш боор сен.

Чуртталгамның бөгүнгү бединден харап көрүп оларымга, телевидениеге ажылдаан чылдарым солун, кады ажылдап чораан эш-өөрүм онза кижилер-дир. Бистиң ажыл-херээвисти аныяк салгал уламчылап турар. Радио хүнү бистиң шуптувустун профессионал байырлалы-выс. Амгы үениң аныяк журналистеринге чогадыкчы чедиишкннерни, чаа-чаа темаларны болгаш дамчыдылгаларына солун маадырларны күзедим.

Эфир үзүлбес, уламчылап турар.

Дыдый СОТПА,

Тыва телевидениениң хоочуну,
Россияның Журналистер эвилелиниң
кежигүнү.

ТООЛЧУРГУ КИЖИ-БИЛЕ УЖУРАШКАНЫМ

Радио хүнү меңээ онзагай байыр-чал. Чүге дээрге меңээ чуртталгамның кезин радио болгаш телевидение-биле холбашкан. Тыва телевидение-дикторлап ажылдап чорааш, Тыва радио-биле база быжыг харылзаалыг болдум.

ССРЭ-нің телевидение бол-гаш радиодамчыдылганының ажыл-ишчилеринин билиин бедидер бүгү-эвилел институтунга бистиң ажылдакчыларывыс ийи, үш айның, харын-даа аныяк бир чылдың курстарына өренип турганнар. Совет Эвилелиниң аныяк республикалары, крайлары бол-гаш областарындан дикторлар-биле кады 1975 чылда ол институттун курстарына өренип турган мен. Өөренилге Останкино, Шаболовка телетөптерге, чурук уран чыгаруунуң Третьяков галереясына эртип турган. Радио болгаш телевидениеге ажылдаарына эргежок чугула чаа билиг-рини шиңгээдип алырындан аңгыда, онан меңээ кол-ла чүүл — ол өөренилге курстарының үезинде ат-сураа тоолчургу диктор Юрий Левитан-биле бистиң ужура-жышкынывыс. Ооң үнүн дыңнааш, кончуг үгүш-ырак кижиге боор деп бодап чораан-ын. Херек кырында ортумактан арай бе-ли дурт-сынныг, аныяксыг көстүр, аянычыг-жок кижиге болду. Совет Эвилелиниң кол-лору аудиторияга кирип кээрге, бис-тин, бичии өөреникчилер башкызының рунуга ышкаш, туруп келдвис. Кайгам-күнү-биле ол мендилешти. Юрий Леви-тан-биле бистиң аравыска чугаа чайгаар-хөнүп, ат-сураглыг дикторга янзы-бүрү тырыгларны салдывыс. Чижээлээрге, диктор боорун күзеп чораан силер бе?», жылыңар эгезинде кандыг бергедээш-кнер турганыл?», «Немец-фашизмни витан тиелзэн дээн дамчыыр чугаага маарылганар кандыгыл?», «Иосиф Сталин, Георгий Жуков-биле ужурашкан пер бе?» дээш, оон-даа өске. Бистиң тырыгларывыска ол тодаргай болгаш штак аяныг харылаар чорду.

Юрий Левитан артист болурун күзеп-раан. Ооң «окайттаар» Владимир диа-гности дээш, Левитанны театр училище-ге хүлээп албаан. Кудумчуга муңгарап-лаштап чорааш, радио дикторларының курузунун дугайында чарлалды ол

көрүп каан. Дикторлап ажылдаарының дугайында чүнү-даа билбес хирезинде, конкурска киришкен. Конкурстун комис-сиязы ооң күштүг, чараш үнүн бедии-биле үнелээш, «окайттаар» диалектизин эдип-ап болур деп шийтирилээш, бүгү-эвилел радиозунун стажер-дикторлар бөлүүнге кирип каан. Баштайгы дээрзинде диктор мергежиле өөренип, дикторларга кофе хайындырып берип, янзы-бүрү даалгалар күүседип, а «окайттап» чугаалаарындан адырлып алыр дээш, дүнелерде солун-нар, журналдарны хөйү-биле номчуп турган. Үш чыл өөренилгениң, үүрмек-ажылдарның соонда улуг эвес медээлер, чарлалдар номчуур дежурный дикторга то-муйлаткан. 1934 чылдың январьда дүнеки эфирге «Правда» солундан статьялар номчуурун аңаа дагып каан. Бир дүне номчуп орда, дүне ажылдаар чаңчылдыг Сталин ону дыңнап каан. Дикторнун үнү ооң сеткилинге дыка таарышкан болгаш, партияның XVII съездизинге илеткелин радиога ол диктор номчузун деп негээн. Баштыңының илеткелин аныяк диктор 5 шак дургузунда чаңгыс-даа частырыг-чокка радиога номчаан. Ооң соонда Ста-лин күрүне чергелиг медээлерни болгаш чугула документиленни чүгле Левитан номчузун деп айтышкын берген.

19 харлыг оол шак ынчаар Совет Эвилелиниң кол диктору апарган. Бир-эвес Сталин ооң үнүн дыңнаваан болза, Левитанның салым-хуузу та кандыг боор?

1941 чылдың июнь 22-де Юрий Борис-ович чуртка болгаш ооң бодунга эң берге-хүнде немец фашизмниң Совет Эвилелин-че халдаан дугайында медээни номчаан. Ада-чурттун Улуг дайынының эгелээни-биле Левитан Совет Информбюронун үнү апарган. Ооң үнүн миллион-миллион совет кижилер дыңнап турган. «Бистиң херээвис шынчы, дайын чылча шалты-рар, Тиелелге бисти болур» деп сөстөр совет радиога үлгер болуп, уттундур-бас кылдыр төөгүде арктан. Дайынның кадыг-берге 4 чылдарының дургузунда фронтуларда байдалдар дугайында кор-гунчуг-даа, өөрүнчүг-даа медээлерни ол номчуп келген. Медээлерни ооң номчаан-хөөнүнден совет кижилер быжыг тура-со-руктуг, эрес-маадырлыг мөзү-бүдүштүг, бергелерге шыдамык бооп турган. Маршал

Константин Рокоссовский ооң дугайында: «Левитанның үнү бүдүн дивизия дег күштүг» — деп чугаалаан. Гитлер Леви-танны «Хууда дайзыным» деп чарлап, ооң амы-тынын үскен кижиге 250 муң немец марка акшаны аазаан. ССРЭ-нің кол үнүн тускай шериглер дүн-хүн чок камгалап турган. Совет Чазак ооң кайда турарын дүне-хүндүс билер ужурулуг турган, чүге дээрге чугула медээлерни чүгле Левитан номчуур.

Москваның радиосуургаларын немец самолеттар бомбалап болур хире апаарга, Юрий Левитанны диктор Ольга Высоцкая-биле кады Свердловск хоорайже чору-дулган. Чугула медээлерни Свердловск хоорайда радиостудиядан Левитан номчуп турган.

«Тиелелге дугайында медээни номчуу-рун четтикпейн манап турган мен. 1945 чылдың май 9-та «Гитлержи Германияның дүжүп бергениниң дугайында актыны» номчуур аас-кежиктиг болган мен» — деп, ол биске чугаалаан.

Юрий Левитанның үнү бүгү делегейниң дикторларына үлгер бооп төөгүге арктан.

Дайын соонда «бөдүүн» медээлерни Левитан номчуvas, ол дээрге политиктиг-шын эвес чорук боор деп чурттуң удуртуп-газы шийтирилзэн.

Дайын чылдарында медээлерни дорт эфирге номчуп турган болгаш, оларны пленкага биживзэн болган. Ынчангаш дайын үезиниң медээлерин Левитан катап номчуурга, пленкага бижидип ал-ган. Барык-ла 20 чыл дургузунда Юрий Борисович дайын дугайында докумен-талдыг болгаш уран чүүл киноларына, Ада-чурттун Улуг дайынына тураскааткан шупту-ла болуушкуннарга дайын дугайында чүүлдерни номчуп турган. Шаболовкага болгаш Останкинога ат-сураглыг дикторну режиссерлар телерадиодамчыдылгаларга кириштирип турганын бодум көргөн мен.

Юрий Левитанның диктор салым-хуузу чедиишкнниг, чоннун ынакшылын чаалап алган-даа болза, ооң хууда чуртталгазы хөнүвейн барган. Дайын эгезинде ол ка-дайындан чарылган, чаңгыс уруу канчаар доругуп өскенин безин көрбзэн.

Бистиң-биле ужуражышкынның соон-да сес чыл эрткенде, 1983 чылдың августа Орел болгаш Белгород хоорайларның

келир турганын эжи сактып чугаа-лаар.

Бир-ле катап Виктор Шогжапович улус-биле чугаалажып олур-гаш, хенертен: «Ае-ае, е-е! Ызы-рыпты, ызырыпты!» — дээш, алгырып-ла үнген. Олурган улус девидей-ле берген, чүү болга-ныл?! «Бо сандай мээң ужамны ызырыпты» — деп-ле бо. Херек кырында табуретка сандайга ол улуг, шыырак кижиге олуруптарга, сандай кыйырткайны бээрге, өжөгүзүн улусту хөгледир дээш, ынчаар баштактанып турганы ол-дур ийин. Ыт, мал-маган шол-аттыг боор, а бистиң сандайывыс «Ызырар сандай» деп шоллага че-динген. Бажыңга келген улус-ла: «Каям, ызырар сандайга олуруп көрей» — деп, хөг бодап каттыр-жыр. Черле артист кижиге болгаш, чугаазы солун, чонну хөгледип, бодунче хаара тудуптар.

1950-60 чылдарда суурларга артистер келирге, оларны кончуг хүндүлээр, четтикпейн манаар турган. Хөнектерге изиг шайын тудуп алган четкилеп кээр. Ачам эжиниң кады келген артист эш-теринге «изиг-ханын» дүлген, эдип, быдаазын улуг дөмбүңге куткаш, аппарып ашкарып-чемге-рер. Хүндүлээчел чорук деп чүве

ол дийин. Ол үеде улустун арага ижип турганын көрбзэн мен. Со-лун чугаалар, сактышкыннар, каткы-хөг-биле кезээ доостур чүве.

Ачам бижики-билигиг, чарт угаанныг, чечен-мерген, бурунгаар көрүштүг кижиге. «Шын» солунну доктаамал чагыдар, номчуур. Ханага улуг кадагга чыып, азып алыр. Бистер база ачам ышкаш «Шын» солунну бо хүннерге че-дир үзүк чок чагыдып ап, номчуп чоруур бис.

Ачам хүндүлээчел чоруу-биле эш-өөрүңге дузалажыр, аныктарга арга-сүмени кадып чаңчыккан. Ооң Козулин дээр үргүлчү биске кээр тракторист эжи турган. Ол эжин чараш оолдарлыг, кезээ, кылган ажылын эчизинге чедир кылыр, бүзүрелдиг, чаңгыс сөстүг деп мактаар. Олар ужуражы бер-генде, шайлавышаан ажыл-агый-жы айтырыгларын сүмелешкен оорлар.

Чадаана хоорайдан чедип кээр самосвал чолаачызы баштак чаңныг хакас эжи бар. Ол эжи ноябрь айда бир машина хөмүр дүжүрүп бээр турган. Ачам харызынга бир шоодай арыглап каан чыжыргана чүдүрүп бээр. Бажыңга келгеш шайлаар, биске

борбак хлебтер эккеп бээр. Авам куруттар, чыжырганалыг чөпекти, саржагны бээрге, ону тейинге үстүргеш: «Улуг четтирдим!» — дээр.

Эрткен 2015 чыл Чаагай чаңчылдар чылы, 2016 чылды Хүндүлээчел чоруктун чылы кыл-дыр чарлаан болгай. Шаг үениң аайы-биле чоннун амыдырал байдалы өскерилген. Аныктарга чагыым: улуг улусту хүндүлөп, бичиилерни чаптап, эргеледип чорунар. Хүндүлээчел чорук өг-бүлөгө, уруглар садынга, шко-лага кижизидилге ажылындан эгелээр ужурулуг. Бистиң Тывага кандыг-даа нацияның чону кээр. Республикавысты, кожуунувусту, суурувусту, аалывысты арыг-си-лиг тудуп, чараш чечектерден, ногаалардан өстүрер болзувусса эки. Чоннун чаагай чаңчылдарын утпайн сагып, ажы-төлүвүске чедингир, билдингир кылдыр тайылбырлаары чугула. Бот-боттарывыска дузалажып, дем-нежип, хүндүлөжип чоруулунар. Хүндүлээчел чорук чылында эки херектер хөйү-биле бүдүп-ле турар болзунам.

Клара САТ,

РФ-тиң улус өөренилгезиниң
хүндүлүг ажылдакчызы.

УЛУГЛАРНЫ ХҮНДҮЛЭЭР, БИЧИИЛЕРНИ ЧАССЫДАР

Бурунгу тывалар уругла-ан хүндүлээчел чорукка кижиздеринге онзагай улуг чээңгейини салып чораан. Ынчангаш эрткен үениң кижиге-ри топтуг-томаанныг, биче-тилдиг, хүндүлээчел, чаагай-чылдарны эки сагып билер-раан.

Бистиң өг-бүлөвиске эр кижиге-ни кончуг хүндүлээр, оларның каа-зы улуг рольду ойнаар тур-ган. Мээң ачамны Алдын-оол-нзырыкай оглу Ховалыг дээр. Авыстың ажылдаваан чери-даа «Хараал» алдын уургайынга, аалда езугаар «даг үдекчи»-луп, чиң сөөртүп ажылдаан, ийге биче командирлер шко-лын дооскан. Сүт-Хөлдүн суму-раазынга, хову бригаданынга-ылдаан, көрбзэн чүвези чок алдарлыг кижилерниң бирээзи. Аам ТАР-ның шериг албанынга-тээлгезин эрттирген. Кады ше-т чораан эжи — бүгү Тывада-лдингир ат-сураглыг, солун, штак аажы-чаңныг драматург-лаш артист Виктор Шогжап-ович Көк-оол.

Кара-Чыраага чурттап турувус-оюн-тоглаа көргүзүп келгенде, бистиң бажынывыска кээр. Артист-ил олурала: «Экии, эжим ко-

миссар!» — деп езулаар. Виктор Шогжапович чедип кээрге, ко-жаларывыс чайгаар-ла бажыңга-чыгып келирлер. Ачам-биле каттыржып-каттыржып, солун-чугаалажыр турганнар. Эжи ке-лирге, ачам олуртур-тургузар чер-тыппас, дораан-на «изиг-ханна-дыр», эжин хүндүлээр чаңчылдыг. Хүндүткелдиг улуг артист чон-га дыка-ла солун чүүлдерни көргүзүп, тускай аян-биле чу-гааланыры бир онзагай. Ачам-ны мынча дээр: «Тываның рев-шериинге албан хүлээлгевисти эрттирип турувуста, иденкей-лиг чоруу, бодунун эки талазын көргүскени дээш, комиссарга (ачамга) шөлээни бээр турган. Ынчан күжүр эжим чүү боор: «Эки Доруум мунувуткаш, амыраамче эзер-чүген шыңгырадыр чөлзип-тер мен!» дээш, ынай-ла боор» — дээш, езулуг аъттыг кижиге ышкаш-ылаарга, кожаларывыс өөрүп, адыш часкап хүлээп алырлар. Ачам ол үеде дан бажында үнгеш, Сүт-Хөлдүн Улуг-Алаакка кезээ инек саалдазы дооступ турда, чедө бээр турган дээр. 230 ажыг километр черни ынчаар эртер кончуг-ла эрес, тура-соруктуг кижиге-дир ийин. Шөлээ соонда черле озалдава, үезинде албан

• К-К. Чоодунун 80 харлаанынга

КӨДҮРБЭЭН ХӨНЭЭ ЧОК АКАА

Май 5-те Россияның Чогаалчылар эвилелиниң кижигүнү, РФ-тиң хүндүлүг донору, Тываның күрүнө шаңналының лауреады, Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы, Кызыл хоорайның хүндүлүг чурттакчызы, 30 ажыг номнарның автору Кара-Күске Күнзекевич Чооду 80 харлаар. Репрессиялаткан аът Эзир-Караның адын мөңгөжидер дугайында эгелээшкини ам үш аңгы төлөвилел болган: «Эзир-Кара» — ыры, «Эзир-Кара» — танцы, «Эзир-Кара» — турскаал.

Кара-Күске Чооду Самагалдай суурга 1936 чылдың май 5-те Тес-Хем кожуунунң комитетинин болгаш улус судунун даргазы Күнзек Чооду болгаш Суглукмаа Сат оларның өг-бүлезинге төрүттүнген. Бурунгаар көрүштүг, аныяк удуртукчу төрөл бөлүктүн байырлалы баш хылбыктаан черге, өгбелеринин сагып чораан чаңчылдарының уттундуруп бар чыдарының дугайында чүве чугаалааш, адааргактарның аксындан «контр» дирип, хосталгазын казып шииттирер. Сталин мөчзөн соонда, ол тыва чуртунга эеп келгеш, малчыннап, чонунун мурнунга хүндүткелдиг өгбө болуп чораан.

Кара-Күске 3 класстың эргинин чаа-ла артаалак чорда, ону школадан «контр оглу» дээш үндүрүпкен. Ам кайнаар баарыл? Кандыг хилинчекти көрбөз дээрл? Авазы ийи чыл бурунгаар аарааш, чок апарган, соңгу иезинге ол чаңчыгып четтикпээн. Өскүзүндөн өлбөс дижир, ынчалза-даа контрнун оглун кым бажыңыга хондурар дээр силер. Школаже бүдүү чаштынып кире бергеш, хонуп ап турарын, эскерип турган кижилер бар-даа болза, бичи оолду кээргээш, көрбөзчөңнеп турганын ол билген. Чазын чүгээр чылып кээрге, школаның кырынга хонуп, мынчаар чурттап тургаш, ол 11 чыл болгаш, мүн-не 7 классты доозуп алыр аргалыг болган. Школа директору аңаа чеди класс дооскан дугайында бижикти тыпсып тура: «Дүрген моон чорупкаш, кайнаар-даа болза, өөренип кирип ал» — деп бүдүү чагаан.

Кара-Күске Кызылдың көдээ ажил-агый техникумун, оң соонда пединститутту дооскан.

Институт дооскаш, парлалга адырынче ажилдап кирген. Аңаа ажилдаан 13 чылының дургузунда чамдык солуннарның үндөзилекчизи болуп аас-кежиктиг болган. Чижээ, партия обкомунун дужаалы-биле Улуг-Хем кожуунунң типографиязы безин чок турда, 7 ай үзүктел чок ажилдааш, типографияның, оң чанынга одалга чери, саазын кезер, саазын шыгаар черлерин оран-саазын туттурган. Аңаа ажилдаар кадрлар чыып, 30 кижини Новосибирск хоорайга полиграфия техникумунга өөредип турда, типография ажиттыган. Өөренип турган улусту кыйгырткаш, ажилдадып каан. 1978 чылдың январь 1-де «Улуг-Хем» солун үнүп эгелээн. Дараазында чылын полиграфия техникумунун башкылары Шагаан-Арыга келгеш, типографияның ажилдакчыларына шылгалдаларны эрттиргеш, дипломнарны тывыскан.

Ол-ла үеде Чөөн-Хемчик кожуунга «Ленинчи орук» солунну март 8-ке чедир үндүрген турар ужурулг деп даалганы берген. Улуг-Хем солунунң типографиязы болгаш редакциязының дузазы-биле партия обкомунун даалгазын Чөөн-Хемчиктин СЭКП райкому үзүндө күүсеткен.

«Сылдысчыгаш» солунга баштайгы материалдарым 1950 чылдарда үнүп эгелээн чүве. Ол солун 1944 чылда тургустунган турган. 1958 чылда бо солунну хаап каапкан. Журналистика болгаш чогаалче баштайгы базымнарны кылганымга деткимче болган бо солунунң салым-чолу дээш эштерим-биле туржуп шаг болган бис. Чүгле 32 чыл

эрткенде, ону катап тургузарынга, үлүүмнү киригенимге чоргаарланыр мен. 1990 чылда А.Шоюн кол редактор, мен — харысалгалыг секретарь кылдыр ажилдап эгеледивис — деп, ол сактып чугаалаар кижиги.

Хеп-хенертен партия база комсомол дүшкен. Ынчан ССРЭ-ниң Дээди Советинин депутаты Александр Санчат-биле Уруглар фондузунун даргазы А.А.Лифановага чедип тургаш, «Сылдысчыгашты» арттырып алган. Ооң редакциязынга ажилдап тургаш, хостуг үзүндө ол «Эне сөзү» солунну база тургускан. Ооң кол редактору, бир дугаар харысалгалыг секретары, корреспондентизи-даа болуп ажилдаан.

«Хем-Белдири» солунунң кол редактору тургаш, 1998 чылда пенсияже үнген.

Кара-Күске Күнзекевич 30 ажыг номнарның автору. Ооң үндүрген номнарының дылы кончук тода, бөдүүн болгаш номчуттунгур. Ылаңгыя бичи уругларга бижээн шүлүктери уругларның ынак ырылары апарган. «ХХ чүс чылда эң эки уруглар ырылары» деп мөөрейниң дипломун 2001 чылда алганы ону херечилеп турар.

Чоокта чаа тыва алфавиттин Ө, Ү, Ң үжүктеринге турскаалды тургускан болгай. Ону аныктар эгелеп, эчизинге чедиргени кончук өөрүнчүг. Кара-Күске Күнзекевич тыва дылдың чидиг айтырыгларының дугайында «Тывызыксыг тывалар бис» деп номда делгереңгей болгаш баштак аяныг шүлүктөр-биле дыка дээштиг кылдыр бижээн онзазындым.

Эрткен чүс чылдың 90 чылдар эгезинде чаа Тывага баштайгы «Шагаа» байырларында чогаалчы К.Кудажы төш биле бижээн сунгаш: «Мону долгандырып көрөм, Кара» — дээш:

Кызыл-Эник, Кара-Күске
Кыраан звес, чөнээн звес,
Кырыза-даа, чөнүзе-даа,
Кылыр ижин салыр звес — дээрге, Да-
рыма Ондар, Яков Хертек суглар: «Харыы»
— дээрге, ол-ла кожамыкты эде харыылаан.
Чон чир-шон дүшкен дээр.
«Эник атты, Күске атты
Эдилеп-даа чор бис, башкым,
Артында-ла кызыл, кара
Ам черле канчаал, башкы?!»

Кара-Күске Чооду 1963 чылда адын Кара-оол кылдыр өскерткен. Ынчалза-даа ону 43 чыл дургузунда кым-даа ынчаар адавас боорга, ам канчаар, 2006 чылда катап Кара-Күске кылдыр эде кылдырган.

Ол адының аайы-биле кандыг солун чогааларның маадыры болбады дээр! Та шын, та меге.

Бир катап Чадаанаже телефон долгаарга: — Ийе, Дииспей дарга дыңнап тур — деп, ынды чарында харыылаан.

— Экии, «Шын» солундан Кара-Күске дээрзи мен... — дээш, чугаалап четтикпейн чыдырда:

— Кижиги кочулаан кулугурлар боор — дээш, телефонун октапкан дээр.

Амыдырал-чуртталгазында дыка хөй бергелерни көрүп өссө-даа, Кара-Күске Күнзекевичиниң аажы-чаңы каржыланмаан, харын-даа мындыг солун таварылгаларның маадыры болуп, боду ышкаш бичиизинден репрессияның кадыг-дошкун чылдарында дадыккан Сииринмаа Сояновна-биле кады оолдун, кыстың ынак ада-иези, солун чогаадкчы өг-бүлө боол чонунга бараан болганнар. Сииринмаа Сояновна «Шын» солунга үр үеде корреспондентилеп, республиканың хөгжүлдезинге эвээш звес үлүүн кириген. Ол 2009 чылда аар аарааш, чок болган.

Кара-Күске Күнзекевич чүгле чогаадкчы ажил-иштиг звес, ол Россияның хүндүлүг донору. Ооң ханы та чеже кижилерниң амы-тынын камгалады ыйнаан! Бакты баш ажыр, экини эктин ажыр чурттап чоруур чогаалчывыска:

Сезен хардан сезинмес-даа,
Дыка зрес шору-дур сен.
Демир-үжүүн черле салбайн,
Шелип, бижип чору, акаа — деп чагааш,
ам-даа бисти чогаалдары-биле өөртүр дээр-
зинге идегеп артым.

Алдын-кыс САРЫГЛАР,
хоочун башкы.

ХАМААТЫ ТУРУШТУҢ
ЧОГААЛЧЫЗЫ

«... чогаалчы кижиги төрөөн чонунун эрге-ажылы камгалаар...»

(А.А. Даржай «Чалча-даа, хөдөл-даа звес...» деп номундан,

(Төнчүзү. Эгези №46 (18779),
№47 (18780) «Шында»).

Амыдыралдың караңгы тала-ларын эскерип, ажык чугааны чорудар, хөйүн чүрээнге орукту тывар, «караан ажыдар» одуругларга доктаапталыңар. Чаа-Хөлдүн тараалаң шөлдери деп уран-чечен омур-хевир төрөөн чериниң символу болган. «Карак четпес, тараалаң бай ховуларның... бүзүрелдиг ээзи боор дээш» төрүттүнген А. Даржайның лириктиг маадыры «Ынакшылды, ажыл-ишти сүзүк кылган» («Өгге йөрээл»). Ынчалза-даа чанында эскергени: «Хамык чон база элдеп — Хамаан бе дээр апарган».

А.Даржайның төрөөн чериниң омур-хевиринде чүгле магадаан-алгаан сеткилдерни илереткен звес, «Саян хөөлбээнде», «кырган тараажының», шугаганчының килеңинде көстүп келген чер-чуртунун уран-чечен омур-хевир өске авторларга салдарлыг болганын эскерип каалыңар.

Чогаалчының улуг чурту Россияның эде тургузушкун чылдарында, «чаа чүүлче чүткүлүвүс чалбырааштай хөрлээлген» турда, амыдырал байдалы баксыраанын, ылаңгыя сагыш-сеткилдерге хир-чамны чуунду дег төп кээр айыылдың дигрелип келгенин 1994 чылдың шүлүүнде реминисценция (чечен чогаалда бир омур-хевирге даянып, чаа уран-чечен омур-хевирни тургузары) аргазын ажыглап, Россия — төрөөн чуртум, калбак чонун чамдык байдалдарда чөпшүл болгаш бодап чокка ниити «чаа» агымнарга алзыптарын бижээн. М.Ю. Лермонтовтун «Прощай, немытая Россия» деп шүлүүнде ышкаш, төрөөн чуртун амыдырал байдалының өскерилгенин хүлээп албайн, даштыкы материалдыг байдалдан иштиги сеткил байлаан, сеткил арыын чидирериниң айылын чүректиң саргып аараан балыын ажыда соп турары-биле чоок.

Амыдырал дүүнүзүндөн
Арын-шырайы өскерилген —
Дүндерилдир тырттыныпкан
Дүннүн кара дүмбейи-ле...

Чүге-ле ийик, Россия
Чүгээртээрден, улам хилээн
Чугдунмастан, хирлиг хевээр
Чуунду төгөр онгар болду...

(«Чаа амыдырал»).
1980-90 чылдарда тыва ниитилелдин четпестерин А.А.Даржай кымны мурнай сойгалап, конгалап эгелээн. Бюрократчы системаның кижилерге хөй-хөй шаптараазыннарны тургузуп турарын «Ийи дакпыр эжи» деп шүлүктен номчуур бис. База-ла ол-ла үелерде тоталитарлыг күрүнениң байдалына тывылгаш, тыва черге дазыл тыртып, быжыглары берген «ажырбас» деп тоомча чок чоруктуң философиязын А. Даржай «Ажырбас!» деп шүлүүнге дорт шүгүмчүлелге кирип: «Эскерип көрүңер! Ажырбастың хөөнү чонувусту чүге чедирип болурун?!» — деп кыйгырыга сойгалап үндүрген.

Ниитилелдин эң-не чидиг айтыры аргалаашкынның уржуун А. Даржай «Сербээ эзирик сааттыг кыс...» деп шүлүкке бижээнин, чонун келир үеи кандыг бооруп деп бодап уран-чечен омур-хевирниң чидигленген хевиринге боттандырган. Нацияның даартагы хүнү, келир салгалдар, өгбелерден ужукталган салгалдарның төнчү чок дизи бөгүн бистиң дорт киржилгевис-биле үстүр бе — дээн айыыл-халапты шүлүкчү хөй-ниитиниң мурнунга ажыда соп, аарышкы, дүвүрээзин, килең дыңналган одуругларына илереткен. Уран-чечен арга — оксюморон — ийи удурланышкак, канчаарга-даа кады турбас шынарларның каттышканындан, амылыг бойдустан байдалына шуут удур байдалдың — аргалаашкынның —

кижи амытанга өлүмнүг хоралыны дугайы уран-чечен омур-хевирге илерсербээ эзирик — сааттыг кыс. Иештинде төлгө: «О, салымының чуун аар!» — деп шүлүкчүнүн сөбүгү чонун салым-чолунга ба маарышкан деп дыңнаар бис.

Чогаалчының дидим сөзү — чергелиг шиитпирлерниң тыттыгенинге база дээштиг болганын деглээр апаар. Эң-не көскү — «Чалча-даа, хөдөл-даа звес...» ному. Тываның Улустун чогаалчы С.Б.Пюрбюнүн чогаадкчы солунун дугайында ном хөй-ниити хамааты туружун өскерттип, амаан арыннарны хөйге ажыдып, шиитпирни күрүнө органнар негеп келген. Тывага сталин репрессиялар үзүндө хоругдадып тирген Тываның Улустун чогаалчы С.Б.Пюрбюнүн долу агартышкы доктаалы 1994 чылдың декабрыда А.А.Даржайның чогаалы массалык чукчуга үнелеп четпес кичээндир бодаар бис. Тыва культураның сооталитарлыг күрүнөге байдалын, күчдүүр чоруктуң хай-халавын б.А.А.Даржайның бо ному төөгүнү шынчы болгаш бүзүрелдиг хере документи бис.

Ооң дугайында чогаал шинчизи В.С.Салчак: «Шылгараңгай шүлүкчү С.Б.Пюрбюнү 35 харлы чогаадкчы ажил-чорудулгаз чечектелишкенин үзүндө жуаз-националистичи үзел-бодалды нүгүлдээш, 1948 чылдың апрель кара-бачынаан. 1954 чылдың октябрь 11-де хоругдал черинден хост келзе-даа, чүгле 1994 чылда, м.соонда, долузу-биле агарткан. Ол барымдааларның дугайында бир-гаарында суралгы тыва чогаалчы сандар Даржай 1991 чылдың октябрь 1, 12, 22, 29-та «Тываның аныяк солунга «Чалча-даа, хөдөл-даа звес...» деп литература-сайгарыл чүүлүнге делгереңгейи-биле б. тыва чонунга таныштырган» — бижээн.

С.Б.Пюрбюнүн ол чылдарда «дыл күрүнө дылы болуп ужурулг» үзел-бодалы Тыва Республикага танып келзе-даа, айтыргың ам долузу-биле шиитпирлеттинери деп бодап Тываның Улустун чогаалчы А.А.Даржайның 2013 чылдан «Чалча-даа, хөдөл-даа звес» деп номун тыва ниитилелге, чонугыш-сеткил культуразына, амгы бо келир үеиң чаа салгалдарына дарын демдегеп, Тыва Республика Күрүнө шаңналынга төлөпиг чогаал тыва нацияның эрткен оруун чөүлөп, амгы болгаш келир үелг хөгжүлдезинге ужурулг-дузазы канчаа аажок бедик деп үнелээр-дир.

Бодап чечен чогаалга боттап хөйүн сагыш-бодалына катты амы-хуунун үнелээшкини-биле адыралды өскерттиптер улуг салдар Шүлүкчүнүн хамааты туружунун ыгылыш чок дидими, ырак көрүжү, килең сөзү ылап-ла ооң чогаалдары номчукчуларның болгаш оон-даа, гем: хөй-ниитиниң өнчүзү апарынчаар-ла чуртталганың шир шөлүн болбаазырадып, чемишчи чоруур.

Өртемчейиниң шапкыланган судал-согуун

Өткүт, тода, сагыш аарып дыңнап ор мен.

Ооң бүгү дүвүрели, чогаал-хилээ Оглу менче, ток ышкаш,

дамчып туру (Мөңгө чоруул», 1985, Ровно дыраажындан).

Уран ДОНГ
ТГТШИ-ниң литерату
секторунун эргелекчизи.

ЭР ХЕЙ, САЙЫН-БЕЛЕК!

Шаңналдыг черлерни алган мөгелерни шаңнап турары.

Частың болгаш Күш-
ылдың байырлалына
скааткан солун тыва хүреш
аргылдазы майның 1-де
аргылдың «Хүреш» стадио-
на болуп эрткен. Шынап-
частың сөөлгү айының
штайгы хүнүнде агаар-бой-
ындыг-ла кончуг чылыг
ес-даа болза Тываның на-
ионал парыгының иштинче
рип келгеш, ол-бо талала-
көрүп чорурга, сарыг
темчейде бойдустан база
аргилдези чедип келгени
ден.

Парктын иштинде боду бүткен
етек шыкш шөлчүгештеринде
-сиген ногаарарып, частың
штайгы чечектериниң частып,
ал эгелзэнин көөрге, чаражын
денээр. Ыжык черде үнген
курааларның бүрүлериниң
аарарып, хем кыдыында анай-
ктарның частып үнүп келген
ургаларын сонуургап көрүп
лааш, «Хүреш» стадионунга
ип келгенимни безин эскер-
н барган болдум.

Стадионну чон шагда-ла дол-
зепкен. Ындыг болуру-даа
боор деп иштимде бодадым.
а хүрештиң аарыкчылары
к оюнун моон мурнунда хааг-
«Сүбедей» спорт ордузунуң
ымал ширтээниң кырынга
үп турган болза, бо удаада
агаарлыг, ажык стадионга хү-
тиң чайгы сезону эгелзэнинге
өөрүп турганы чугаажок.

Күреш тыва чоннуң доктаат-
маан шагын барымдаалап,

чарлап каан шагындан бичии
озалдап эгелезе-даа, ук мар-
гылдаага республиканың шы-
рак мөгелериниң колдуу шупту
кириштилер. 110 ажыг мөгениң
хүрежинге, бистиң акы-дуңма
кожавыс Моолдун 4 аймак Арзы-
лаңнары, Начыннары база со-
даглангаш, тыва оолдар-биле
ачыр-дачыр тудуштулар.

Эң шырак дээн 16 мөгениң
аразынче республиканың Чаан
мөгези Эрес Кара-Сал, 2015 чыл-
да республика Наадымының тии-
лекчизи, Арзылаң мөгези Ай-Демир
Монгуш, Россия биле Тываның
демнежилгезиниң 100 чыл оюнда
шүглүп үнген Тываның Арзылаң
мөгези Сайын-Белек Түлүш,
республиканың Начын мөгелери,
Андрей Монгуш, Буян Бүрбүжүк,
Соном Соян, Отчугаш Тежик,
Моолдун 2 аймак Арзылаңнары
Сэрэнчимэд Мөнхбаяр биле Мар-
тас-Сурэн Жулбо, Улуг-Хемниң
шыырак мөгези Айдың Мон-
гуш, Мөңгүн-Тайгадан Аяс Кула,
Таңды чурттуг Мерген Монгуш,
Каа-Хемниң өзүп оорар анык
мөгези Айдың Даңзы-Белек,
Өвүрдөн Салим Седен-оол бол-
гаш Сүт-Хөлдөн Сергек Ондар
олар кирип келгеннер.

Сес мөгези артарга, респуб-
ликаның Начын мөгелери Соном
Соян биле Отчугаш Тежиктиң
хүрежинге Тежик удурланыкчы-

зын октап алган. Республиканың
Арзылаң мөгези Ай-Демир Мон-
гушту Моолдун аймак Арзылаңы
Мөнхбаяр октаан. Сайын-Белек
Түлүш Моолдун мөгези Мар-
тас-Сурэн Жулбога удур кончуг
чараш аргазын ажыглааш, удур-
ланыкчызын октап алган. Эрес
Кара-Сал чаңгыс чер-чурттуу
Сергек Ондарны октаан. Олар 4
эң шилиндек мөгелерниң санын-
че киргеннер.

Артып калган 4 мөгениң
хүрежинге республиканың Чаан
мөгези Эрес Кара-Сал Моолдан
келген Мөнхбаярга аштырган.

Сайын-Белек Түлүш Отчугаш
Тежикти октап алган.

Чемпион ат дээш хүрешке Са-
йын-Белек Түлүш биле Моолдун
аймак Арзылаңы Мөнхбаяр олар
хүрешкеннер. Стадионга олурган
тыва хүрештиң сонургактарының
бир чамдыызы: — Сайын-Бе-
лек бо стадионга майның 1-де
үргүлчү шүглүр начын болгай,
ынчангаш ол бо хүн база шүглүп
үнер — деп органнарның чугаа-
зы, эскерии кончуг шын болган.
Республиканың Арзылаң мөгези
Сайын-Белек Түлүш Сэрэнчи-
мэд Мөнхбаярны арыг октааш,

шынап-ла, ам база майның 1-де
шүглүп үнген.

Бистиң чаңгыс чер-чурттууус,
Тываның Арзылаң мөгези Са-
йын-Белек Түлүш 8 эң шы-
рак дээн мөгелерниң аразынче
аштырышкын чок хүрежи ки-
рип келген Моолдун 2 шыырак
мөгелерин октааш, чемпион адын
бадыткап, стадионга хүрешти
сонуургап келген көрүкчүлерниң
бүзүрелин база катап өөрткен. Эр
хей, Сайын-Белек!

Владимир ЧАДАМБА.

Авторнуң тырттырган чу-
руктары.

Маргылдаа үезинде.

Эң сөөлгү шүүлде хүреште Сайын-Белек
Түлүштүң Моолдун аймак Арзылаңы
Мөнхбаярны арыг октап кааны.

«ОКЕАНГА» ДЫШТАНГАН

Тывадан 25 уруг Бүгү-российжи уруглар
«Океанга» дыштангаш келген. Олар
г-Хем, Өвүр, Таңды, Бии-Хем, Барыын-
чик, Бай-Тайга, Кызыл кожууннардан
а Ак-Довурак болгаш Кызыл хоорайлар-
аныяк шүлүкчүлөр болгаш чогаалчылар
курузунуң база «Мастерлер хоорайы» биле
хниктер хоорайы» деп конкурстарның тии-
чилери болгаш лауреаттары-дыр.

Апрель 2-ден 18-ке чедир үргүлчүлзэн смена-
ны «Литературлуг Океан», «Океанга кылган» база
«Техно Океан» деп 3 кезекке чарган. «Литератур-
луг Океан» деп кезээнге ыры, шүлүк база «Океан»
дугайында тоолчургу чугаалар мөөрейинге
Кызылдың №5 гимназиязының өөреникчизи Ксе-
ния Комбу киришкеш, диплом-биле шаңнаткан.
«Океанга кылган» деп кезээнге бистиң уруглардан
7 кижии аңгы-аңгы номинацияларга шыгараан.
Тывадан «техноокеанчылар» бүгү смена дургу-
зунда боттарының төлөвилелдерин чогаадып
тургускаш, бедик чедиишкени дээш I, II
чергениң дипломнары база хүндүлел бижиктер-
биле шаңнаткан.

Бүгү смена дургузунда болуп турган янзы-бүрү
конкурстарга уруг бүрүзү бодунуң чогаадыкчы
салым-чаяанын, талантызын көргүзөр аргалыг
болган. Хүннүң-не янзы-бүрү спортчу секциялар,
бөлгүмнер барып, аңаа аргыттынып, дааранып,
малгаш-биле суй белектер кылып, спорттуң янзы-
бүрү хевирлеринге өөренип турганнар. Сөөлгү
хүнде улуг байырлалга отряд бүрүзү солун кон-
цертин эш-өөрүңге, башкыларынга бараалгаткан.
Бистиң корр.

От 30 октября 2015 года Верховный Суд Республики Тыва решил:
Признать недействующими со дня вступления решения суда в
законную силу следующие положения Территориальной программы
государственных гарантий бесплатного оказания гражданам меди-
цинской помощи на территории Республики Тыва на 2015 год и на
плановый период 2016 и 2017 годов, утвержденной постановлением
Правительства Республики Тыва от 24 декабря 2014 года №602 (и ре-
дакция постановления Правительства Республики Тыва от 16 октября
2015 года №473).

- абзац третий раздела VI в части, устанавливающей норма-
тивы объема медицинской помощи для медицинской помощи в
амбулаторных условиях оказываемой с профилактической целью и
иными целями (включая посещения центров здоровья, посещения в
связи с диспансеризацией, посещение среднего медицинского персо-
нала), на 2015 год - 2,677 посещения на 1 жителя;

- абзац четвертый раздела VI в части, устанавливающей норма-
тивы объема медицинской помощи для медицинской помощи в
амбулаторных условиях оказываемой в связи с заболеваниями (за-
конченного случая лечения заболевания амбулаторных условиях с
кратностью посещений по поводу одного заболевания не менее 2), на
2015 год - 2,004 обращения на 1 жителя, в рамках территориальной
программы обязательного медицинского страхования - 1,8 обращения
на застрахованное лицо;

- абзац десятый, раздела VI в части, устанавливающей нормативы
объема медицинской помощи для паллиативной медицинской помощи
в стационарных условиях на 2015 год - 0,013 койко-дня на 1 жителя.

АЛДЫН, МӨНГҮН САДЫП АЛЫР МЕН ӨРТЭЭ ААР 8-923-338-9188 8-902-996-2243

ОГРН 304246417300108

Реклама

Байырлалыңар-биле!

Кызыл кожуун эмнелгезинде ажилдап чоруур акушер-гинеколог эмчилер, ие-чашты камгалаар чымыштыг ижинде кады ажилдап чорууру акушеркаларывыс Каа-Хем суурдан Хуурак Алимаа Каадыр-ооловнага, Байкара Аржаана Андреевнага, Чучун Чойганмаа Александровнага, Тумат Милана Владимировнага, Кара-Сал Алдынай Экер-ооловнага, Куулар Жанна Владимировнага, Донгак Светлана Седенчаповнага, Ондар Саяна Хертековнага, Шамбалыгдан Ондар Алимаа Базыр-ооловнага, Кур-Чер суурдан Сарыглар Аляна Борисовнага, Элегес-Аксындан Анай-оол Мила Ивановнага, Сукпактан Хертек Валентина Саарынбуевнага, Терлиг-Хаядан

Хундужук Чойганмаа Семеновнага, Баян-Колдан Агар-оол Инна Михайловнага, Эзрбектен Биче-оол Елена Михайловнага, Кара-Хаактан Тарган Ольга Колхоз-ооловнага, Чербиден Сыгыр-оол Сай-Суу Геннадьевнага акушеркалар хүнү — профессионал байырлалын таварыштыр ажил-ижинге улуг чедишкиннерни, амыдырал-чуртталгазынга аас-кежикти, быжыг кадыкшылды сеткиливис ханызындан күзеп тур бис.

Хүндүткел-биле эмчилери: А.К. Монгуш, А.Э. Монгуш, Р.Т.Сандакова, Ч.М. Ондар, Н.О. Бессалая.

КЫЗЫЛДЫН №2 ШКОЛАЗЫНЫН 11 КЛАЗЫН 1966 ЧЫЛДА ДООСКАНАРГА

Школа доосканының 50 чылын демдеглээр-биле 2016 чылдың май 23-те 14.00 шакта шко-лавыска чыгырынче чалап тур бис.

Оргкомитет.

УАЗ автомашинага артык кезектерни

барын садып ап, чогуң чагыдып ап болур. Чагыдар болза, өртээнің 50 хуузу баштай төлөп алыр. Өртээ Новосибирск хоорайны. 20 хууга чедир чиигелделиг.

Магазин «Регион 17»,

Интернациональная кудумчузу, 115, (2 дугаар каът)

Тел. 8(394-22)-6-60-40, 8-913-358-08-88.

ИП ФАТЕЕВ А.Ю. ОГРНИП 31517190004490

Телефонлуг үндөзүнө парлаан.

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию сельского поселения сумона Хадынский поступило заявление от гражданина(ки) РФ Биче-оол Александра Кыргысовича о предоставлении земельного участка из категории земель населенных пунктов в аренду, сроком на 20 (двадцать) лет, по адресу: Республика Тыва, Пий-Хемский район, с.Хадын, ул. Таежная д. 16, с общей площадью 1000 кв.м., разрешенное использование - для индивидуального жилищного строительства.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрации сумона Хадынский Пий-Хемского кожууна принимаются письменные заявления по данному извещению.

И.о.председателя администрации сумона Хадынский А.С.Сат.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редакторнун хүлээлгезин күүседип турар Ш.М. СУВАН.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, секретарь — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-17-91, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Социал камгалал болгаш хей-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Реклама, чарлал килдизи — 2-18-10, Тел/Факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катал үнер. Хемчээли 2 парлаар ама.

Тираж 4663. Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Байыр чедиришкиннери

Хүндүткелдиг эживис Кара-Күске Чоодуга Тывада сураглыг журналистерниң бирээзи, уруглар чогаалчызы, Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатызы, хей-хөй шаңналдарының эдилекчизи, он-он номнарның автору, «Шын» солун редакциязының хоочуну Кара-Күске Күнзекович ЧООДУ бөгүн, май 5-те, 80 харлаар.

К.К.Чооду «Шын» солун редакциязынга ажилдап турган үезинде номчуштуг, өөредиглиг болгаш амыдыралчы дыка хөй чүүлдерни бижээн, бодунун чогаалчы амыдыралчы улегери-биле журналист «хлебтиң» чиик звезин кады ажилдап чорааны аныктарга көргүзүп келген. Амгы үеде-даа ооң өөреникчилери чүгле «Шын» солун редакциязында звес, өске-даа МИЧ-лерде ажилдап, хүндүткелдиг дагдыныкчызынга өөрүп четтиргенин илередип чоруур.

80 хар дээрге чедишкен назын-дыр, ам-даа солун чогаалдарыңарны, бижээн чүүлдерини, үнелиг арга-сүмөңерни «Шын» солун редакция-зының коллективи манап, Силерге быжыг ка-

дыкшылды, чогаалчы чедишкиннер тур. Орууңар ам-даа ак болзун, демир-бижиттингир болзун!

«Шын» солун редакциязының кол

Бистиң ынак кудавыс Дарья Танз СОЯНОВА Кызыл-Мажалык суурда эмнелге шугумунда үр чылдар иштинде үр-түннелдиг, улус чонга ачы-ду-занын көргүзүп ажилдап чо-руур. Ынчангаш олут билбес, ажилгыр, чугаакыр, холу чем-зиг кудавыска юбилейин таварыштыр кан дег кадыкшылды, аас-кежикти, хей-аьды бедик, сүлдөзи быжыг болурун Кызыл хоорайда чурттап, ажилдап чоруур кудалары сеткилин ханызынд тур бис.

Даржаа

БЫЖЫГ ТУРА-СОРУК

Шилгедек дурт-сынныг, севергин кеттинген, эрткен-дүшкен чону-биле мендилежи чугаалаш-кан, өөнүң иштинден азы уругларыңдан четтинип алган чоруур, улгады берген кижини Хову-Аксы суурнун кудумчугунга бо-ла көрүп болур. Ооң адын Маадыр-оол Туматович ЛАКПА дээр. Ол — Кызылдың караа көрбестер ниитилелиниң хоочуну, Чеди-Хөл кожуунда караа көрбестер бөлүүнүн даргазы.

Маадыр-оол Туматовичниң караа көрбестер-тээнинден бээр 26 чылдар эрткен. Баштайгы үелеринде кончуг берге, муңгаранчыг үелерни чурттап эрткен. Бергелерни алып эртеринге ооң кан дег быжыг тура-соруу, амыдыралга ынакшылы, ада-иезиниң кижизидил-геи улуг салдарлыг болган.

Ол карааның көрбезинге чалынмас. Эртен эрте туруп, сула шимчээшкннерни хүннүн кылы-ры чаңчыл апарган. Хову-Аксындан Сайлыг суур-же, кадайындан четтинипкеш, кылаштап алыптар. Ында ортун уруунун бажыңында инек, хой, өшкү тудуп турар болгаш, аңаа баргаш, малга сиден каап бээр, кажаа иштин ширбип аштаар, сиденни суйбап тургаш, бодунун куспааның хемчээли-биле каап берип, чемгерер.

Ол шимчээшкнн чок олуруп шыдапас, бир-ле чүвени албан кылган турар киж. Чай дүжерге, уругларын, күдээлерин эвилелдеп алгаш, малга сиден белеткеп кириптер, боду база орту черлерге хол кадырын тудупкаш, «команда» езугаар кезип кириптер. Бичии уйнуунга четтирип алгаш, хөпзэн чанынче бөлүп каан сиденни куспактап дажып бээр, дырбаш, балды айырыны, суйбап оргаш, сыптап-даа алып-ла.

Бажыңыга органда «Шын» солунну үргүлчү номчудуп аар, телевизордан Тывада, Россия-да чүү болуп турарын доктаамал дыңнаар, амыдыралдың агымындан, бүгү-ле бурунгаар депшилгелиг чүүлдерден чыдып калбазын кы-зыдар киж.

Назыны улгады берзе-даа, караа көрбестер ниитилелиниң эрттирип турар хемчеглеринге үргүлчү кирип, шаңналдыг черлерни ээлеп, аныктардан дудак чокка маңнап, шурап, ырлап-даа тургулаар чери бар.

Маадыр-оол Туматович аныак, кадык чораан үелеринде чурттап эрткен чуртталгазы долу, хайнышкынныг, шудургу чораанын ооң эрткен намдарындан көрүп болур.

Ол 1946 чылдың май 9-та Улуг-Хем кожуун-нун Ийи-Тал суурга төрүттүнген. Школачы чыл-дары каас-чараш бойдус чурумалдыг Үш-Мөөрүк сыннарының эдээнде Арыг-Бажы суурга, оон Шагаан-Арыг хоорайга эрткен. Школа соонда

Кызылдың 1 дугаар профессионал учил тракторист-машинист, автослесарь ме-чедип алган, «Улуг-Хая» совхозтун дөг салбыры Ак-Тал суурдан күш-ажылчы эгелзэн. Ажилдап чораан чылдарында а харысалгалыг, кызымак, төлөптиг ажы хөй-хөй хүндүлөп бижиктерниң, шаңна эдилекчизи. «Улуг-Хая» совхозтун А девискээринде ооң андазынының изи хову-шөлдер чок дизе, хөөредиг чок.

Ак сеткилдиг күш-ажылы дээш 1970 март 26-да «За доблестный труд», в о-вание «100-летия со дня рождения В.И. — деп медаль-биле, 1976, 1978 чылда циалист чарыштарының тиилекчизи хе дээ-биле, 1978 чылда Кызыл Тук орд 1998 чылда «Күш ажилдың хоочуну» мед шаңнадып чораан.

М.Туматович 4 оолду, 3 кысты ки өстүрген, ажы-төлүн эртем билигге амыдыралдың орунче углап баштаан.

Шак бо бөдүүн, амыдыралче улуг аданың бо чылын май 9-та 70 харлаа-ин таварыштыр ооң чурттап эрткен бе оруун демдеглед, ам-даа ажы төлүн сүмезин кадып, аравыска ам-даа үр-рын йөрээвишаан, сеткилдиг ханызы дег кадыкшылды күдээлериниң, ажы уйнуктарының база өөнүң иштиниң м күзээр-дир бис.

«КАН ДЕГ БЫЖЫГ ТУРА-СОРУК»

Хаяалыг хүн көрбөзи дег Каржы салым каяа турар Халак дивейн, дүжүп бербейн, Кадыг-быжыг туржуп чор сен.

Хая-даш дег тура сорууң Хаяаланган херелдер бооп, Хайнышкынныг чуртталгадан Хайзы баспайн чурттап чор сен

Чонун, чуртун, колхозун дээш Чолаачылап, комбайнерлеп, Чымыш ишке эрткен үең Чыдып калбаан, уттундурбаан.

Хөйге, чонга хүндүткел, Хөйүнү кылган ажил, үүлөң Хөрээң каастан орден, медал Хөйүнү сөглөп, көргүзүп тур.

Ажы-төлге даянгыш бооп, Чагып, сургап, сүмө берип, Ажыл-иштен чалданмазын Чаштан тура чагып чор сен.

Хендергениң ховуларын Хээлендир чарып кааңкан, Дүне, хүндүс уйгу билбес Дүннүн кужу болуп чордун.

«Улуг-Хая» совхозунун «Көрүнчүү» деп өөрүң адаар, Социалистиг чарыштарга Улай, улай тиилеп чордун.

Чечекмаа Валерьевна

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 301018105000000 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг комму-лар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Ре-талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те б Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравчен Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары ред-туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыганы саннары болгаш өске-д-лары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.